

УДК 94(477)“14–16”

ЕВРОПЕЙСЬКИЙ ФРОНТИР І ПРОБЛЕМИ ПОЧАТКІВ КОЗАЦТВА

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історії середніх віків та візантиністики
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: lev67420@ukr.net

Проблеми початків козацтва і їх формування в рамках європейського фронтиру далі є актуальними. Повільно долаються давні стереотипи, зокрема версія появи козацтва в результаті трансформації селян-втікачів від феодального гніту в умовах ординської загрози. Але все ще відроджуються версії уходництва або ж походження козаків від бродників. У пропонованій студії проаналізовано вражливі сторони існуючих версій. Розглянена ситуація у причорноморських степах у період розпаду Золотої Орди і появи Кримського ханства, проблема оборони степових кордонів. Проаналізовано появу на фронті ординських козаків, початки й умови формування українського козацтва і його зв'язок з нижчими військовими станами Великого князівства Литовського та участь шляхти і окремих князівських родин у цих процесах. Повністю підтримано версію Сергія Леп'явка стосовно формування українського козацтва. Простежено зміну чисельності, структуру і організацію, озброєння, логістику козацького війська, причин активності в морських походах.

Окрема увага приділена козацькій еліті, її стосункам з адміністрацією, прагненням і сподіванням, спробам організувати реєстрове військо і підпорядкувати козацтво державній владі, зокрема рекомендації київського єпископа Йосифа Верещинського. Показано, що уряд не вникав у ситуацію фронтиру, навіть намагався ліквідувати козацтво, не маючи йому відповідної альтернативи. При цьому під час кожного загострення на різних кордонах, зокрема у Прибалтиці чи на сході з Московською державою, уряд розгортав мобілізацію козацтва, відкладаючи на майбутнє вирішення пов'язаних із ним проблеми. Врешті ця невдала політика уряду підштовхнула козацтво до епохи польсько-козацьких війн, які підготували падіння самої Речі Посполитої.

Ключові слова: європейський фронтір, козацтво, Дике поле, бродники, низове військо, Йосиф Верещинський.

Європейський фронтір¹, своєрідна “сторона кордону як явища, що легко могло перетворитися у справжній військовий фронт”², тобто мілітарна зона, яка відділяла *європейську християнську цивілізацію* від кочових суспільств, пролягала причорноморськими степами від кінця IX ст., коли християнство нарешті утвердилося на Русі. Поява могутньої Монгольської імперії та її

¹ Ігор Чорновол, Теорія компаративних фронтірів. *Регіональна історія України*. Вип. 3. (Київ, 2009), 41–66; Його ж. Відповідники поняття frontier у інших мовах. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 125–140; Його ж. *Компаративні фронтіри. Світовий і вітчизняний вимір*. (Київ: Критика, 2015). 376 с.

² Ярослав Дашкевич, Україна на Великому кордоні. *Давня і середньовічна історія України. На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя*. (Кам'янець-Подільський, 2000), 290.

Західного відламу – Золотої Орди, відсунуло *європейський фронтір* до меж *королівства Руси* (Галицько-Волинської держави), чиє військо в XIV ст. сусіди вважали нездоланим захистом від ординців³. Розпад Золотої Орди і перехід причорноморських степів до Великого князівства Литовського, знову пересунули *європейський фронтір* далі на південь. Поява окремого Кримського ханства, яке підштовхувало одне проти другого Велике князівство Московське та Велике князівство Литовське, що перебували у постійній конфронтації, покликано проблему оборони південних кордонів⁴.

Система оборони південних кордонів обох держав бажала кращого, що значно полегшувало ординцям їх завдання. Московська держава щоліта (зимою *Дике поле* було непрохідне) виряджала в поле спеціальний *наряд* – до 20 тис. помісного війська, яке татари легко обходили, користуючись неузгодженістю дій окремих командирів і слабкою мобільністю протигника⁵. Борис Годунов (1551–23.04.1605) розпочав колонізацію південних степів, просуваючи далі на південь лінії оборони, укріплені засіками, розвідувальними заставами та фортецями, удосконалюючи службу в *нарядах*. Його наступники продовжили цю практику. Але ефективність тієї організації оборони була низька⁶. У Польсько-Литовської держави взагалі не було жодної системи оборони південних кордонів, крім ріденького ланцюжка застарілих замків зі залогом в кілька десятків воїнів, підсилених ополченнями міст та містечок. Тому в 1482 р. Менглі-Гірей легко дійшов аж до Києва і без особливих зусиль навіть здобув його, бо укріплення Києва від домонгольських часів тільки трохи підремонтували київські Гедиміновичі. Так само виглядали укріплення інших нових і старих міст⁷. Прикордонні старости не мали ні сил, ні

³ Лист польського короля Владислава Локетка до папи Івана XXII від 21.05.1323 р. (*Monumenta Poloniae Vaticana*. Т. 1. (Kraków, 1913), 83).

⁴ Богдан Якимович, Феномен нашої історії. До 500-річчя українського козацтва. *Україна та українці: події далекі і близькі*. (Львів, 2017), 373–374.

⁵ “Оглядаючись на оборонну систему південного фронту Московської держави в цілому дивуєшся її розтягненості, рихлості і, особливо, неузгодженості розвідувальної служби з розміщенням московських армій” (Алексей Яковлев. *Засечная черта Московського государства в XVII веке: очерк из истории обороны южной окраины Московского государства*. (Москва, 1916), 287).

⁶ “... до побудови Білгородської лінії достоїнства „московської оборонної системи” були вельми сумнівні і помітні тільки у порівнянні з майже повною відсутністю такої у Польщі... Уряд не піклувався серйозно про оборону повітів польової окраїни, обмежуючись традиційною сторожовою службою, котра поступово втрачала загальноросійські організаційні форми і значення” (Владимир Загоровский. *Белгородская черта*. (Воронеж, 1969), 54, 69). Воєначальники, призначені керувати обороною від Кримського ханства, виявляли “малодушність, нерішучість і непридатність”, а “розпорядження московського уряду... були випадковими, зумовленими тимчасовими обставинами і не мали зв’язку одне з одним” (*Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до настоящего времени*. Под ред. А. Н. Петрова. Т. 1. Изд. 2. (Москва, 1897), 118, 245).

⁷ У Каневі новий замок на Дніпровій горі, оточений ровом, займав прямокутник 80x40 метрів, стіни якого, як і в часи Київської Русі, були зроблені з 26 городнів (дерев’яних зрубів шириною до 6 метрів, заповнених утрамбованою землею й обмазаних назовні глиною для охорони від

коштів для організації хоча б сторожової служби. А важкі панцерні дружини удільних українських князів не мали жодних шансів догнати ординців, які вміло уникали з ними зіткнень. Непридатність шляхетського ополчення повністю проявилась у виправах у Дике поле, зокрема в 1497 р.⁸, а сумна статистика ординських нападів та її резонанс у суспільстві⁹ змушували шукати виходу у виплатах “упоминків” та спробах домовитися або вплинути на Гіреїв через їх сюзеренів Османів, що постійно завершувалося невдачами¹⁰.

І за таких умов *фронтир* народив специфічне явище, яке використали обидва супротивники, – **козацтво**.

Степові простори Дешт-і Кипчаку (*Дикого поля*) були багаті звіриною та птицями, а численні ріки – рибою та бобрами. Крім того, тут добували селітру (одну з головних складових *пороху*) та на численних солончаках сіль (основний консервант цієї епохи). Однак саме перебування в *Дикому полі* вимагало досконалого володіння зброєю і наявності такої зброї, що була дуже дорогою, а права володіти зброєю було практично позбавлене селянство, яке відлучили від зброї ще в ранньому середньовіччі. І це дозволяє повністю відкинути заідеологізовані стереотипи про селян-втікачів від феодального гніту, які стали *козаками*¹¹. З цієї ж причини дуже обережно слід ставитися і до досі популярної

вогню). На стінах було 6 критих веж, помости і припілки. Єдині ворота мали підвісний міст через рів. У середині замку були дерев'яні церква, дім старости, погребі, кілька маленьких приміщень для челяді та залоги. Уся артилерія замку і його вогнепальна зброя числили 1 велику, 2 малі гармати, 3 серпантини калібром 11 см, 3 гаківниці та 20 аркебуз (*Архив Юго-Западной России*. Ч. 7. Т. 1. Док. 15. (Київ, 1887), 91–105). Місто, яке примикало до замку, оточувалося палисадом на земляних валах і крім ополчення, оцеленого вийтом, воно не мало жодного війська.

⁸ Olgierd Górka, *Białogród i Kilia a wyprawa 1497 r.* (Warszawa, 1932); Zigmund Spieralski. *Obrona potoczna. Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958.* (Warszawa, 1958), 241–249.

⁹ Ярослав Дзира, *Татаро-турські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського. Український історико-географічний збірник.* Вип. 1. (Київ, 1971), 90–124.

¹⁰ Кримські правителі вічно скаржилися на невчасно прислані “упоминки” та підступність сусідів, а часом звалювали на вину свавільних васалів з ногайських орд. У 1607 р. ординці взяли великий ясир в околицях Вінниці, Гайсина і Шаргорода, король Сігізмунд III звернувся 8 листопада до султана Ахмеда I, з яким у нього був мир. Поки скарга розглядалася і ординці доповідали про страхотливі напади запорозьких козаків, у 1608 р. татарські загони знову стояли під Гайсином, біля Прилук, Немирова й Вінниці (Леонид Львов, *Отношения между Запорожской Сечью и Крымом*, (Одесса, 1895); Владислав Хензель. Проблема ясыря в польско-турецьких отношениях XVI–XVII вв. *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* (Москва, 1979), 147–158; Тарас Батюк, *Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст.: історіографія проблеми. Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 186–200).

¹¹ Для селян, які жили у відносній безпеці і не відчували такого гноблення, яке би змусило їх кидати родини і наражати себе на смертельну небезпеку в *Дикому полі* без зброї, придбати яку було неможливо без відповідних ресурсів і без навиків володіння цією зброєю та елементами військової організації, не існувало чинників, які би могли спонукати до подібних дій. Навіть право селянського відходу з землі власника було обмежене у Московській державі тільки у Судебнику 1497 р., у Польщі – в 1505 р., в Литві – в 1588 р. Протягом XV ст. панщина (*labores*)

теорії *уходництва*¹². Важко собі уявити сезонних пасічників чи навіть мисливців відповідно озброєних і у панцирах, без чого в XV ст., як і без належної військової організації, вижити в Дикому полі було би неможливо.

Також не виглядає переконливим відродження інтересу до версії походження козаків від *бродників*¹³, які були окремим етносом, близьким до аланів¹⁴, або ж корпорацією, яка обслуговувала броди і торговельні шляхи в низів'ях Дунаю, Дністра, Південного Бугу та Дніпра¹⁵. Востаннє *бродники* згадані під 1353 р. у складі війська великого князя рязанського Олега Івановича на війні з Москвою¹⁶. Зрозуміло, що ці бродники ніяк не могли бути пов'язані з нащадками бродників, які наприкінці XII ст. допомагали болгарам проти візантійців. Існування подібної

становила в середньому 14 днів на рік, пізніше зросла до 1 дня на тиждень (постанова Торунського сойму 1519 р.) і королівська влада забороняла цю норму збільшувати (1533). Тільки від 1570-х рр. ця норма почала зростати до 2 днів на тиждень з лану землі (*лан* або від 1557 р. *волока* – прибіл. 18 га землі, яка надавалася патріархальній родині з 10–12 осіб). При цьому села на німецькому і волоському праві не відбували панщини зовсім. Прикордонні села часто відбували сторожову повинність і т. д. Поява фільварків, де частково використовували найману працю, та ріст попиту на сільськогосподарську продукцію, яку вивозили в Європу, викликали не тільки економічний підйом Речі Посполитої в XV ст., але й зростання доходів сільського населення (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 5. (Львів, 1905), 107–222; Т. 6. (Львів, 1907), 141–234).

¹² Василь Боечко, Анатолій Чабан, Роль зарубіжних територій в процесі генезису козацтва. *Український історичний журнал*. (Київ, 1999), № 2, 48–63.

¹³ Матвей Любавский, Начальная история малорусского казачества. *Журнал Министерства Народного Образования*. (1885), № 7, 12; Николай Волынкин. Предшественники казачества – бродники. *Вестник Московского гос. ун-та*. Серия 8. История. (Москва, 1949), 56; Микола Котляр, Хто такі бродники (До проблеми виникнення українського козацтва. *Український історичний журнал*. (1969), № 5, 95–101; Георгий Губарев, *Казачи и их земля в свете новых данных. Вторая книга о казаках*. (Буэнос-Айрес, 1974), 11; Андрей Гордеев, *История казачества*. Т. 1. (Москва, 1992), 73–74; Александр Сопов, Историография вопроса о происхождении казачества. *Проблемы изучения и пропаганды казачьей культуры*. (Майкоп, 1998), 20–28; Его же, Исторические предшественники казаков, становление и развитие казачества. *Вестник Адыгейского гос. ун-та*. (2006), № 1, 27–32; Его же, Бродники – предшественники казаков. *Вопросы казачьей истории и культуры*. Вып. 4. (Майкоп, 2009), 16–22; Его же, Происхождение казачества: возвращаясь к проблеме. *Вестник Московского гос. ун-та*. Серия 8. История. (Москва, 2011), № 1, 54–65.

¹⁴ Олег Бубенок, *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.)*. (Київ, 1997), 137.

¹⁵ Леонтій Войтович, Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 3–18; Його ж, Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14–15. (Дрогобич, 2011), 37–60; Idem, Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Т. 138. (Kraków, 2011), 41–64; Idem, Galician Ruthenia and Byzantium in 11–13th century: selected issues. *Colloquia Rusica*. Т. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 137–140; Його ж, Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. (Львів, 2015), 105–106; Його ж, Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 28. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів, 2016), 468–481.

¹⁶ Рогожский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 15. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1922), 63.

корпорації в XIV ст. у причорноморських степах між Дніпром і Дунаєм, заповнених великими ординськими містами, більш ніж сумнівно.

Зрозуміло, що першими господарями окраїн Дикого поля були степовики-ординці. В ординських улусах на їх межах ближче до осілого населення зосереджувалися *нукери* та *улани*, які не хотіли перебувати в системі ординської організації з її жорстким поділом на десятки та сотні і виконанням наказів мурз та емірів. Такі ординці не лише полювали та рибалили в прикордонній зоні, а на свій страх та ризик організовували наскоки на осіле населення та купецькі каравани, збуваючи свою здобич в ординських ставках та містах на ринках. Звалися такі розбійники – *козаками*¹⁷. Ординська верхівка часто переслідувала козаків, але переважно не заважала їх існуванню, а при потребі використовувала як провідників під час походів, а купці з охотою скуповували їх здобич дешево, взамін продаючи за дорогою ціною необхідні припаси та харчі. На зиму ці козаки приставали до ординських зимівників, проїдаючи тут свої ресурси, щоби влітку знову відійти в степ. Подібні степові “промисловики” стали організовуватися у ватаги і на степових окраїнах українських та російських князівств. Серед них значну частину становили звиклі до степу рештки *половців* та *чорних клобуків*, які раніше були пов’язані з руськими князями. Ці неординські *козаки* теж дозволяли собі шарпати купецькі каравани, а також ординські стани. На зиму вони відходили у прикордонні міста, збуваючи свою здобич та результати “промислів”. Адміністрація прикордонних земель користалася з їх досвіду та допомоги і не заважала їх діяльності. Під їх прикриттям, напевно, діяли найвідчайдушніші *уходники*.

Зачатки їх організації припадають десь на 1393–1411 рр., коли васал великого князя литовського Вітовта, внук Мамая, князь Олександр (Лексада) Глинський на степових кордонах нижче порогів почав формувати з *козаків* різного походження *низове* військо за орденськими зразками¹⁸. Трохи пізніше згадки про таких *козаків* зафіксовані під 1444 р. у Рязанському князівстві, де вони взяли участь у боях з казанським царевичем Мустафою на лижах, будучи озброєні сулицями, рогатинами і шаблями¹⁹. Перші українські козаки, згадуються в 1489 р.

¹⁷ Тюркське слово *козак* у значенні *вільна людина* має дуже давнє походження (Григорій Халимоненко, Інститут козацтва: тюркського й українського. *Східний Світ*, (1993), № 1, 108–111). Вперше воно зафіксоване у Codex Cumanicus (словнику половецької мови, список якого з 1303 р. зберігся в бібліотеці собору св. Марка у Венеції), складеному латинськими місіонерами XII–XIII ст., а пізніше зустрічається в актах генуезьких колоній у Криму. Етимологія цієї назви спірна. Правдоподібно походить від тюркського *ко* – *броня, панцир* та *закінгі* – *сторож межі*, від *заха* – *межа*. Можливо, що первинне значення терміну *козак* – *опанцерований сторож на межі* (Петр Бутков, Об имени казак. *Вестник Европы*. (Москва, 1822), 193).

¹⁸ Вадим Ільїнський, Георгій Шаповалов, Земельно-майновий стан на Запоріжжі у XIV–XV ст. як чинник заснування козацького війська низового. *Музейний Вісник*. Вип. 15/2. (Запоріжжя, 2015), 100–114.

¹⁹ Никоновская летопись. Ч. 3. *Полное собрание русских летописей*. Т. 11. (Санкт-Петербург, 1897), 62; Николай Арцибашев. *Повествование о России*. Кн. 3. (Москва, 1843), 194; Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 7, (Київ–Львів, 1909), 78.

як провідники війська, очоленого принцом Яном Альбрехтом, сином короля Казимира Ягеллончика, які добре знали степ²⁰. А у 1492 р. для захисту від козаків кримський хан Менглі-Гірей відбудував стару литовську фортецю Дашків як Очаків і спорудив біля о. Тавані (поблизу нинішньої Каховки), де ширина ріки не перевищувала 500 кроків, фортецю Іслам-Кермень²¹.

Тому, на мій погляд, слід погодитися з обґрунтованим висновком Сергія Леп'явка, що козацтво виникло на базі різноманітних нижчих військових станів Великого князівства Литовського, які не мали земельних володінь і власних гербів: панцирних і путних бояр, замкових слуг та інших²². Вони злилися з нащадками козаків князя Олександра Глинського, від яких перебрали низку тюрських назв, термінів і звичок. До них приєдналася також дрібна шляхта і, навіть, нащадки удільних князів²³. Переважна більшість козацьких вождів походила від шляхти, менше – із міщан²⁴. Від середини XVI ст. в козацькому

²⁰ Польський хроніст Мартин Бельський (1495–1575) писав, що військо успішно просувалося у степах Південного Поділля завдяки місцевим козакам, які були провідниками (*Kronika Marcina Bielskiego*. Т. 2, (Sanok, 1856), 882).

²¹ Алексей Гайворонский, *Созвездие Гераев*. (Симферополь, 2003), 15–16; Его же, *Повелители двух материков*. Т. 1, (Киев–Бахчисарай, 2007), 40–101; Владислав Гулевич, “Казимир Ягайлович і Менглі Гірей: від друзів до ворогів”. *Український історичний журнал*. (Київ, 2013), № 1(508), 40–66.

²² Зближення обох частин Речі Посполитої та панівна ідеологія сарматського міту все більше перекладали військову службу винятково на шляхетство. Уряд Великого князівства Литовського розпочав ревізію і перевірку земельних надань та шляхетства (вивід прав шляхетства 1522, опис війська 1528 р., ревізії замків 1545 та 1552 рр., волочна поміра 1557 р.). Ті категорії бояр, які не змогли довести свого шляхетства, переходили в корпорацію державних селян і мусили платити податки. Люблінська унія 1569 р. поширила на українські землі взамін Литовських статутів польське право, яке взагалі не знало негербової шляхти. “Бояри-шляхта” мусили перетворитися на підданих і змінити шаблю на рало. Частина з них збереглася як “околична шляхта” біля прикордонних замків на зразок Бара, де їх підтримала місцева адміністрація як єдиний засіб оборони території, чи як пізніша “ходачкова шляхта” на карпатських кордонах (також за мовчазною згодою місцевої адміністрації). Більшість, особливо на Київщині та Брацлавщині, влилася у лави козацтва, принісши з собою до нього лицарські традиції епохи Ягеллонів (Сергій Леп'явка, *Про природу станових привілеїв українського козацтва. Проблеми української медієвістики*, (Київ, 1990), 89–98; Його ж, *До проблем становлення козацького стану. Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 23–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія*. Ч. 1, (Львів, 1993), 84–86; Віталій Щербак, *Формування козацького стану в Україні*, (Київ, 1997).

²³ Передовсім Вишневецькі та Ружинські. Князь Флоріан Гедройц був старшиною у війську Северина Наливайка, залишився серед козаків і пізніше з Федором Полоусом воював проти урядових військ (Володимир Доманицький. *Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591–1603)*. *Записки НТШ*. Т. 63. (Львів, 1905), 134). Князь Януш Богданович Друцький-Соколинський у 1615 р. перебував серед запорожців і був ініціатором походу до Очакова (*Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Упорядники Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря, (Львів, 1998), 83).

²⁴ Козацькі вожді: Пац Юрій (1489–1500), Лянцкоронський Предислав (1503–1531), отаман Полус (1508), Полозович Сенко (1508, 1511, 1524), Дашкович Остафій (1508–1535), отаман Венжик з Хмільника (1514), Кміт'я Христофор (1520, 1524), Претвіч Якуб Бернарда (1538–1551), князь Вишневецький-Байда Дмитро (1551–1563), отаман Млинський (1563–1570), отаман Бируля (1566–1570), отаман Іскорка (1566–1570), реґіментар реєстру Бадовський Ян (5.06.1572–

1581), гетьман Свірговський Іван (1574), кошовий отаман Павлюк (1575), гетьман князь Богдан Ружинський (1575–1576), гетьман Шах Яків (1577–1578), гетьман Лук'ян Чорнинський (1578, 1586), гетьман Арковський (1578), гетьман Дем'ян Скалозуб (1579–1580), князь Ружинський Остафій (1581–1583), гетьман Орешовський Ян (1581–1590), кошовий отаман Зборовський Самійло (1583–1584), гетьман князь Ружинський Михайло (1584–1586), кошовий отаман Кулага Захар (1585), гетьман Богдан Микошинський (1586, 1594, 1595), князь Ружинський Микола (1587), князь Ружинський Кирик (1588), гетьман Чановицький Войтех (1590), гетьман Косинський Криштоф (1590–1593), гетьман Полоус Федір (весна 1595, 1596, 1598), гетьман Лобода Григорій (весна 1595 – 20.03.1596), гетьман Шаула Матвій (20.03–24.03.1596), гетьман Наливайко Северин (Семерій?) (24.03–28.05.1596), регіментар реєстру Байбуза Тихон (1596–1599), гетьман Кремпський Кароль (літо 1596), гетьман Нечковський Христофор (літо 1596), гетьман Кішка Самійло (1599–1602), гетьман Крутневич (Кортневич) Гаврило (1602–1603), гетьман Куцко (Куцкович) Іван (1602–1603), гетьман Косій Іван (1602–1603), гетьман Ізапович Григорій (кінець 1606), гетьман Зборовський (1606, 1608), гетьман Олевченко (1609), гетьман Андрієвич Каленик (1609–1610, 10.1624–01.1625, літо 1632), гетьман Тискіневич Григорій (травень 1610), гетьман Конашевич-Сагайдачний Петро (1610? – 03.1617, 10.1617–03.1620, 08.1621–10.04.1622), гетьман Василь Стрільковський (1616), гетьман Барабаш Дмитро Богданович (03–10.1617), гетьман Стецик (Стецько) (1618), гетьман Неродич-Бородавка Яків (03–23.08.1620), гетьман Голуб Оліфер Євстахович (03.1622–10.1624, перша половина 1626), гетьман Пирський (01–09.1625), гетьман Жмайло Марко (09–5.11.1625), гетьман Дорошенко Михайло (5.11.1625–12.1628, з перервами), гетьман Вовк Костянтин (друга пол. 1626), гетьман Чорний Григорій (12.1628–09.1629), гетьман Іванович Левко (09–12.1629), гетьман Федорович-Грясило Тарас (1630–1632), гетьман Конашевич-Буг Павло (17.05–28.05.1630), гетьман Орендаренко Тиміш Михайлович (28.05.1630–22.09.1631), гетьман Кулага-Петражицький Іван (22.09.1631–літо 1632), кошовий Бубновський Леонтій (1632), кошовий Перев'язка Семен (1632), гетьман Діденко Андрій Гаврилович (літо 1632–04.1633), гетьман Дорошенко Дорофій (04–8.06.1633), гетьман Острянин (Остряниця) Яків (8.06.1633–1634, 12.1637–3.06.1638), регіментар реєстру Караїмович Ільяш (весна 1634, 24.12.1637–1648), гетьман Сулима Іван (1634–09.1635), гетьман Григорович Максим (осінь 1635), гетьман Михнович-Бут Павло (Павлюк) (1636–24.12.1637), гетьман Томиленко Василь (1636–08.1637), гетьман Кононович Сава (літо 1637), гетьман Гуня Дмитро (3.06–28.06.1637), кошовий отаман Півтора-Кожуха Карпо (1647), отаман Гулак (Булюк?) Максим (1647), гетьман Хмельницький Богдан Зиновій Михайлович (21.01.1648–27.07.1657), гетьман Забуський Семен (28.07–9.08.1649), гетьман Худолій (02–03.1650), гетьман Хмельницький Юрій Богданович (27.07–24.08.1657, 14.09.1659–01.1663, 1677–1678, 1685, князь Малоросійської України, 1678–1681), гетьман Барабаш Яків (09.1657–05.1658), гетьман Виговський Іван Афанасійович (25.08.1657–14.09.1659), наказний гетьман Безпалій Іван (10.1658–10.1659), гетьман Іскра Іван Якович (січень 1659), наказний гетьман Сомко Яким (10.1660–06.1663), гетьман Тетеря Павло (01.1663–07.1665), гетьман Брюховецький Іван Максимович (06.1663–8.06.1668), гетьман Опара Степан (07–08.1665), гетьман Дорошенко Петро Дорофійович (08.1665–19.09.1676), гетьман Суховій Петро (кінець 1668–літо 1669), гетьман Многогрішний Дем'ян (12.1668–05.1672), гетьман Ханенко Михайло (літо 1669– 4.03.1672), гетьман Іван Самойлович (05.1672–07.1687), гетьман Гоголь Остап (05.1675–5.01.1579), гетьман князь Юрій Дука (1681–1683), гетьман Станіслав Куницький (осінь 1683 – зима 1684), гетьман Драгинич Яній (1683–1684), гетьман Могила Андрій (зима 1684–1686), гетьман Мазепа Іван Степанович (25.07.1687–03.1710), наказний гетьман Гришко (1692), гетьман Петрик (1692–1696), наказний гетьман Самусь (1696–1704), гетьман Скоропадський Іван Ілліч (7.12.1708–14.07.1722), гетьман Орлик Пилип (03.1710–1742), наказний гетьман Полуботок Павло Леонтійович (07.1722–18.12.1723), гетьман Апостол Данило Павлович (1.10.1727–17.01.1734), гетьман Розумовський Кирило Олексійович (1750–1764) (Леонтій Войтович. Османська імперія і Кримське ханство. Фронтір: московсько-литовське суперництво, козацтво, граничари, гайдуки. *Войтович Л., Овсінський Ю., Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій, (Харків, 2017), 848–891.

середовищі верхівка вже формувалася з родовитого козацтва, переплетеного між собою родинними зв'язками²⁵.

Перші покоління козаків до часів князя Дмитра Вишневецького-Байди носили дідівське озброєння – легкі захисні панцири, байдани²⁶, колонтарі, бехтерці, шоломи. Були озброєні списами, шаблями і луками, які ще використовували до середини XVII ст. Лук був значно ефективніший стосовно густоти стрільби на одній відстані з ручною вогнепальною зброєю, а зі скорострільності перевищував вогнепальну зброю у 5–10 разів²⁷. Але козацтво вчасно оцінило ефективність вогнепальної зброї, яка стала основною з другої половини XVI ст. Це були переважно трофейні “яничарки” – турецькі мушкети, на той час значно кращі за європейські²⁸. Козацька піхота була знайома зі стрільбою випалами (залпами)²⁹. Вона прославилася в морських походах, висадці десантів, здобутті фортець та інших блискавичних операціях. У походах вони використовували весельно-парусний тип кораблів, т. з. “чайки”, які завдяки очеретяному поясу мали високу надійність на воді навіть у штормову погоду³⁰. Військо мало польову артилерію³¹ та численну дрібнокаліберну артилерію (фальконети) на чайках і в

²⁵ Гетьман Криштоф Косинський, вперше згаданий 1586 р. як козацький старшина, був одружений з княжною Марухою Ружинською, дочкою козацького вождя князя Остафія та сестрою гетьманів Богдана (“Чорного гетьмана”), Миколи та Кирика Ружинських (Войтович Л., *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль, (Львів, 2000), 304).

²⁶ Звідки походить прізвище князя Дмитра Вишневецького – Байда.

²⁷ Про це навіть свідчить прізвище знаменитого гетьмана Петра Конашевича – Сагайдачний.

²⁸ Козак з мушкетом став символом та емблемою війська (Володимир Грабовецький, Віталій Гавриленко, Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи. *Середні віки на Україні*. Вип.1, (Київ, 1971), 121–129).

²⁹ При цьому використовувався лад *батава* в три лави (Дмитро Яворницький. *Історія запорізьких козаків*. Т. 1. (Львів, 1990), 267). Зрозуміло, що при цьому перша лава, зробивши випал, відходила назад, уступаючи місце другій, що дозволяло вести частий, майже неперервний, вогонь. Тобто козацька піхоти використовувала ту саму побудову бойових порядків, що і європейські мушкетери: лад *караколь* (Леонтій Войтович, *Зародження професійного війська. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 21. *Scripta manent*. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича, (Львів, 2012), 164–175; Його ж, *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 3, (Кам'янець-Подільський, 2012), 64–79).

³⁰ Николай Краснов, *Казачий флот. Военный сборник*. (1885), № 10–12; Віктор Фоменко, *Про козацькі човни “чайки” та “дуби” (XVII–XVIII ст.)*. *Український історичний журнал*. (1968), № 8, 107–110. Слід звернути увагу, що Чорне море на той час було *турецьким озером*, турецький військовий флот перебував у Середземному та Егейському морях, для боротьби з козаками його викликали з допомогою світлового телеграфу або ж кур'єрів, що дозволяло козакам швидко оминати зустрічі з ним. Також причорноморські фортеці мали старі споруди і слабкі гарнізони.

³¹ 28 травня 1596 р., капітулюючи під Солоницею, козаки видали польному гетьманові Станіславу Жолкевському 24 гармати, а також срібну гетьманську булаву, срібні литаври та військові хоругви, серед яких було дві хоругви, даровані царем Рудольфом II, одна дарована ерцгерцогом Максиміліаном та одна – трансильванським князем Жигмонтом Баторі.

польових укріпленнях. Козаки були знайомі з мистецтвом інженерної атаки фортець, про що свідчать епізоди з московського походу 1618 р., та технікою мінної війни (саме на підкопі від вибуху порохової міни загинув гетьман Богдан Ружинський). Постачання війська було проблематичним, особливо амуніцією. У забезпеченні необхідними військовими матеріалами (селітрою, свинцем, оловом, різними видами зброї) важливу роль відігравали черкаські та канівські старости, а також українські князі та магнати, пов'язані з козацтвом, про що найкраще свідчать регулярні заборони соймів та королівські універсали.

Загальна кількість українських козаків була невеликою і зростала повільно³². Черкаський і канівський староста Остап (Євстахій) Дашкович (1455–1535), який з допомогою козаків успішно воював з ординцями, в 1532 р. вперше на соймі поставив вимогу про організацію постійного козацького війська для захисту дніпровських перевозів чисельністю 2 тис. піхоти, 500 осіб кінноти та військової флотилії. Але перший козацький реєстр чисельністю 300 осіб організований аж 5 червня 1572 р.³³ Наступні козацькі реєстри склали: 500 осіб (1578), 1000 (1590, 1617), 2200 (1601), 3000 (1619), 5000 (1624), 6000 (1625, 1630), 7000 (1634), 6000 (1637) і 40 тис. (1649). Реальне число козаків завжди було більшим за реєстри³⁴.

³² Перші відомі козацькі походи проти татар у 1489 р. під командуванням київського воєводи Єжи Паца та в 1508 р. під командуванням черкаського старости Сенька Полозовича були кінними. В них брало участь менше тисячі осіб. Той же Сенько Полозович з Христофором Кмітичем у 1523 р. з наказу короля Сигізмунда Старого зібрали до двох тисяч козаків, з якими обороняли дніпровські переправи, але це військо розійшлося, так і не отримавши обіцяної платні (Zbigniew Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyżni w dawniej Rzeczy Pospolitej*, (Warszawa, 1960), 18–20).

³³ За універсалом короля Сигізмунда Августа, руському воєводі Юрію Язловецькому доручалося набрати “певний почет” чисельністю 300 козаків, який мав очолити подільський шляхтич Ян Бадовський з безпосереднім підпорядкуванням коронному гетьманові. Козаки, взяті до реєстру, мали отримувати платню 2–3 польських золотих і сукно на каптан, їм дозволялося тримати у своїх домах вільний шинк (продаж горілки, меду і пива), не платити податків та чиншів. Вони звільнялися з-під юрисдикції королівських чиновників і підлягали реєментареві реєстру.

³⁴ У 1574 р. гетьман Іван Свірговський привів у Молдову військо з 1400 козаків, які були організовані в 10 сотень, та два загони по дві сотні. У 1577 р. гетьман Яків Шах для походу в Молдову зібрав початково 6 сотень, залишивши три сотні на Січі. Долучивши загони з прикордоння, він разом з Іваном Підковою вторгся в Молдову з 1200 козаками. Враховуючи, що якась частина козаків залишалася на прикордонні, можна оцінити реальну чисельність запорозьких козаків близько 3 тисяч. У 1584 р. кошовий Самійло Зборовський зібрав 3 тисячі нереєстрових козаків. У 1587 р. для наскоку на Кодню гетьман Лук'ян Чорнинський зібрав кілька сотень козаків. У гетьмана Криштофа Косинського під П'яткою 2.02.1593 р. було 5 тисяч козаків з 26 гарматами. Григорій Лобода в жовтні 1593 р. привів під Київ 4 тисячі козаків. Імперський дипломат, досвідчений військовик, Еріх Лясота в 1594 р. оцінив сили козаків у 3–5 тисяч. Самі козаки в листі до імператора від 3.07.1594 р. обіцяли виставити 6 тис. У жовтні 1594 р. об'єднані сили Г. Лободи та С. Наливайка сягали 12 тис. За реєстром 1601 р. військо складалося з чотирьох 5-сотенних полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, литаврник і трубач. Сотні ділилися на курені по 10–12 козаків. Платня гетьмана становила 120 злотих. Войсковий обозний і войсковий писар отримували рівну платню з полковниками. Для походу на Москву в 1618 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний зібрав приблизно 20 тис. війська. У цей же

Іноді нереєстрові козаки числилися як *джури*³⁵, вони отримували частину військової здобичі, а часом з ними ділилися і платнею, відпущеною урядом на реєстр. Реєстрові і нереєстрові козаки мали однакову організаційну структуру. Козацькі вожді спочатку іменувалися *отаманами*³⁶ і *кошовими отаманами*³⁷, а вже від 1574 р. стали називати себе *гетьманами*³⁸ за взірцем військової верхівки Речі Посполитої. Так само за зразками Речі Посполитої були утворені уряди *генеральної старшини*: суддя, осавул, писар, обозний, хорунжий і бунчужний.

Спочатку військо ділилося на сотні, які називалися за прізвиськом сотника. Сотні ділилися на десятки, що називалися за прізвиськами десятників. З ростом чисельності військо стало ділитися на полки, які спочатку мали назву за прізвиськом полковника. Окремі гетьмани (Г. Лобода, А. Наливайко, П. Конашевич-Сагайдачний) мали свої гетьманські полки, які називалися за їх іменем. Інші гетьмани мали свої менші підрозділи – роти (ровти) чи сотні. При полковниках також були осавули, писар, хорунжий і обозний, званий отаманом. Полк складався переважно з п'яти сотень. На практиці це означало 500–800 козаків, не рахуючи *джур*-пахолків. Рідше – до тисячі козаків. Менше 500 козаків числив мало який полк³⁹. Часом у складі полку виділялися підрозділи

період не менше 2 тис. козаків перебували у війську королевіча під Вязьмою. За інформацією учасника подій полковника С. Чаплинського, під Хотин у 1621 р. прийшло 30 тисяч піших і 10 тисяч кінних козаків. Реєстр війська під Хотинем налічував 41520 осіб (Тарас Батюк, Козацькі збройні формування у II половині XVI – першій чверті XVII ст. *Проблеми гуманітарних наук*. Вип. 14, (Дрогобич, 2006), 84–93).

³⁵ Джура, від перського *товариш*, зброєносець, цим терміном, запозиченим з тюркської, позначалися козаки не внесені у *компути* (списки реєстру), які не отримували платні за службу, а лише частину військової здобичі.

³⁶ Отаман, від тюркського *ота* – *батько* і *ман* – *людина*, буквально *батько-командир*.

³⁷ Кошовий отаман – отаман (командир) *коша* (тюрк. *табір*). Першим відомим кошовим отаманом був Хома (Фока) Покотило, який у 1572 р. очолив морський похід. У 1574 р. на підтримку гетьмана Івана Свірговського напав зі флотилією на Ізмаїл, Кілію і Акерман, але в гирлі Дунаю був перехоплений турецьким флотом і загинув у бою разом із своєю флотилією.

³⁸ Гетьман, від нім. *hauptmann* – *капітан*, як вищу військову посаду запровадили чеські *гусити*, звідки її запозичили у польському та литовському військах. Спочатку їх призначали на час ведення кампанії, від 1503 р. ці посади стали постійними (*гетьман коронний* і *гетьман литовський*), а від 1581 р. – довічними. У 1539 р. в Польщі, а потім у Литві гетьмани отримали заступника (*польний гетьман*) і стали іменуватися *великими*. У козацькому війську згодом з'явилися тимчасові *наказні гетьмани*. Польський уряд визнавав гетьманський титул вибірково, першим визнаним гетьманом був князь Богдан Ружинський (1575–1576). При кожній нагоді намагалися титул гетьмана замінити іншим, менш престижним.

³⁹ У війську, яке в 1612–1614 рр. під командою гетьмана Андрія Наливайка перебувало на Смоленщині, підтримуючи претензії королевіча Владислава на царський престол, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгаля, у яких було по п'ять сотень у кожному. Чисельність цих підрозділів була значно вищою ніж 500 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Буга, у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур. У полках Трохимовича та Довгаля було по 700 козаків. У 1618 р. на московську службу перейшов полк Ждана Конші чисельністю 311 козаків. Але в його складі були тільки полковник, осавул, писар, два сотники, отаман та 305 рядових козаків, пізніше до них

з двох–трьох сотень, очолені осавулами. Так було, наприклад, у війську гетьмана Якова Шаха і гетьмана Самійла Кішки.

Проти досконало розробленої ординської тактики нападів і збору ясиру, яку описав Боплан⁴⁰, козаки протиставили доволі ефективну тактику контрборотьби. Для попередження про небезпеку зі сторони татар або турків виставлялися бікети (бекети)⁴¹, споруджувалися редути, *фігури* та використовувалися скитські кургани (могили). Редути почали з'являтися на зламі XVI–XVII ст. під впливом французьких військових інженерів переважно на Лівобережжі. Ці польові земляні укріплення у вигляді прямокутника служили для прикриття й розміщення кінних козацьких стеж чисельністю до 50 чоловік, які чатували на можливих шляхах татарських загонів. Редути розміщалися так, щоби між ними можна було передати світловий сигнал (як правило розпалений вогонь). Для швидкої передачі сигналів про небезпеку використовувалися фігури. Вони склалися із 20 однодонних просмолених бочок, розташованих кругами по 6, 5, 4, 2 бочки. Один ряд ставився на другий, утворюючи конусоподібну фігуру. Фігури охороняли 2–3 козаки, які при появі ворога, залежно від його сили підпалювали одну або дві фігури і, таким способом, по ланцюгу давали знати про наближення противника. Широко використовувалися і скіфські кургани-могили, які перетворювали на редути і на вершині яких розміщалися дозорці та виставлялися фігури. На деяких навіть встановлювали гармати. Така система спостереження, розвідки, оповіщення і зв'язку забезпечувала козакам можливість успішно розгортати сили, щоб перехоплювати ординське військо, хоча це вдавалося не так часто, особливо в ранні періоди становлення козацтва⁴².

приєдналися інші козаки і чисельність полку зросла до 602 чоловік, в їх числі полковник, осавул, писар, хорунжий, отаман, 6 сотників, 51 десятник та 540 рядових козаків (*Документи російських архівів з історії України*. Т. 1. (Львів, 1998), 64–68, 200–218, 257–258). За пізнішим недатованим реєстром війська гетьмана Сагайдачного у складі полків налічувалося: гетьманський полк – 1560, Михайла Дорошенка – 1450, Теморовського – 1200, Курила – 1407, Богдана Конші – 1360, Мартина Пневського – 1400, Андрія [Наливайка?] – 2330, Захаринівського – 1360, Вошивого – 1160, Бонькового – 1200, Версуновського – 1430, пушкарів та візників – 451.

⁴⁰ Гійом Левассер де Боплан, *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*, (Київ, 1990), 59–63.

⁴¹ *Бекети*, теж з тюркського, *кінні стежі*, які найчастіше висилалися до придніпровського та бузького лиманів із завданням спостерігати, розвідувати і оповіщати про переміщення татарських та турецьких сил і підрозділів. Служба ця була дуже небезпечною. Так, літом 1615 р. під Очаковом ординці захопили козацький бікет. Двоє полонених козаків зламалися на тортурах і видали дві козацькі стежі. Ординці підкралися до них, перебили та захопили в полон майже 500 козаків (*Документи російських архівів з історії України*. Т. 1, 85–86).

⁴² Як писав у соймовій реляції барський староста Бернارد Претвич (бл. 1500–1563/1564) у 1550 р. "... у таких обставинах узграничні воеводи споряджали незаважені купи збройного люду, коней у двісті чи триста, з самих завязятих юнаків, і посилали наздоганяти орду; комонник сей гнав степами тільки вночі, яка б це була темрява, а днював, залігши по балках, щоб не постерегли його татарські чатовники. Іноді одбивали наші в татарви здобич, іноді перепиняли її по дорозі в узграничні осади. Звався такий похід заляганням на полі або козакуванням" (Janysz Lubomirski, Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. *Biblioteka Warszawska*, 1886. Lipiec).

На Низу Дніпра на о. Томаківка в середині XVI ст. з'явилося перше чисто козацьке укріплення – Січ⁴³. Томаківську Січ зруйнували ординці в 1593 р. Її укріплення мали форму правильного прямокутника, висота валу сягала 1,6 м., ширина в основі – 11 м. Вал був прикритий ровом. Описи Томаківської Січі не збереглися. Князь Дмитро Вишневецький-Байда у 1554 р. збудував на о. Хортиця укріплення, які здобули ординці в 1557 р. Нову Січ козаки заклали на о. Базавлук в гирлі річок Чортомлика, Підпільної і Скарбної⁴⁴. Більшість козаків збиралася на Січ тільки влітку. *Домовиті козаки* мали свої господарства, так звані зимівники – укріплені хутори або садиби по прикордонних містах. На зиму на Січі залишалася невелике число бездомних козаків, так званої *голоти*, переважно вихідців з інших станів. Хоча літом козаки займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, скотарством та іншими промислами (зокрема видобутком солі та селітри), заpastися на зиму достатньою кількістю харчів було проблематично. Запорозька кухня була доволі бідною (знаменитий куліш – проста каша, солонина, сушене м'ясо та сушена риба). Козаки брали активну участь у торгівлі з Кримом, яка не припинялася, попри постійні сутички. Свою військову здобич вони спускали торговцям з передмістя Січі, а виручені кошти – вкладали у свої господарства або витрачали в тих же прикордонних містах. Домовиті козаки мали родини, а у власних господарствах використовували найману працю. На Січі склалася своя система управління на чолі з кошовими отаманами, які не завжди підтримували гетьманів та уряд.

Умови *Дикого поля* та суперництво переважно з легко озброєними ординцями призвели до зменшення та майже повної відмови від захисного озброєння. При цьому козацьке військо завдяки високому рівню вишколу і оснащенню вогнепальною зброєю не поступалося також турецькому, московському чи молдовському військам. Зрозуміло, що за наявності важкої кінноти у противника доводилося діяти переважно під захистом *вагенбургу* (укріплення з обозних повозок) чи польових укріплень. Легка козацька кіннота не могла протистояти важкій панцирній кінноті, зокрема польським крилатим гусарам. В окремих випадках, коли на боці противника була значна перевага в артилерії, як, наприклад, при Солониці 16–28 травня 1596 р., де майже 8 тис. козаків не встояли перед 2,5 тис. війська (переважно важкої кавалерії) польного гетьмана Станіслава Жолкевського, який підтягнув важку артилерію, це завершувалося поразками.

⁴³ Уперше козацька Томаківка згадана під 1552 р., укріплення, схоже, з'явилося дещо пізніше – у 1558 р.

⁴⁴ Навапроти теперішнього с. Капулівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., імперський дипломат Еріх Ляссота, який відвідав Базавлуцьку Січ у 1594 р., залишив її опис. Січ була укріплена валом з ровом, на валу були встановлені вежі та палісади, на вежах були гармати. Всередині, навколо площі розміщалися церква, адміністративні будови (в т. ч. січова школа) та курені (австрієць застав ще недобудовані курені з хмизу, накриті від дощу шкірами). Тоді на Січі були тільки 7 куренів (Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський і Дядьківський). Згодом число їх зросло до 38, а будівлі стали дерев'яними. На початку XVII ст. з'явилися господарські будови: пушкарня, пекарня. Виросло велике передмістя з майстернями ремісників, шинками, а також двором для післанців.

У польових укріпленнях під Хогином (4–29 вересня 1621 р.), маючи достатню артилерію і польсько-литовську важку кінноту, козацька піхота зарекомендувала себе якнайкраще. Це ж саме стосується участі козаків у Тридцятирічній війні у складі імперської та французької армії. У битві при Білій Горі 8 листопада 1620 р., перебуваючи на правому крилі імперського війська в складі корпусу фельдмаршала Й. Ц. Тіллі (1559–1632), 400 козаків-мушкетерів у результаті потужних випалів (залпів) відігнали 2 тис. гусарів протестантського війська. При цьому козацькі мушкетери були надійно захищені німецькою важкою кавалерією. Це саме відбувалося і під Дюнкерком⁴⁵.

Феномен українського козацтва виходить далеко за рамки східноєвропейського *фронтиру*. Значною мірою на формуванні цього феномену позначилися, з одного боку, протистояння мусульманського і християнського

⁴⁵ Володимир Антонович, *История малорусского казачества*, (Київ, 1882); Дмитро Яворницький, *Історія запорізьких козаків*. Т. 1, (Львів, 1990), 58–125, 156–168, 173–180, 264–280; Михайло Грушевський, Гетьман Богданко. *Записки НТШ*. Т. 16, (Львів, 1897), 1–18; Його ж, Козаки в 1470-х рр. *Там само*. Т. 56, (Львів, 1903), 1–6; Його ж, *Історія України-Руси*. Т. 7. (Київ–Львів, 1909), 21–41, 66–252, 280–304; 314–387; Степан Рудницький, Козацько-польська війна р. 1625. *Записки НТШ*. Т. 17, (Львів, 1897), 1–42; Його ж, Українські козаки в 1625–30 рр. *Там само*. Т. 31–32, (Львів, 1899), 1–76; Олег Целевич, Участь козаків у Смоленській війні 1633–4 рр. *Записки НТШ*. Т. 28, (Львів, 1899), 1–72; Володимир Доманицький, Козаччина на переломі XVI–XVII століть (1591–1603). *Записки НТШ*. Т. 60, (Львів, 1904), 1–32; Т. 61. (Львів, 1904), 33–64; Т. 62. (Львів, 1904), 65–113; Т. 63. (Львів, 1905), 114–136; Т. 64, (Львів, 1905), 137–171; Ілько Борщак, Козаки Хмельницького під Дюнкерхом (1645): по невиданих документах архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі. *Українська трибуна*. (1922. 7.01); Андрей Стороженко, Стефан Баторий и днепровские казаки, (Київ, 1904); Юрій Крохмалюк, Военный шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-політична студія), (Львів, 1936); Михайло Антонович, Козацьке військо у Смоленській війні, (Варшава, 1937); Його ж, Переяславська кампанія 1630 р., (Прага, 1944); Zbigniew Wójcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, (Warszawa, 1960); Idem, Czy Kozacy zaporoocy byli na służbie Mazarina. *Przegląd Historyczny*. Т. 64. Zesz. 3, (Warszawa, 1973), 575–585; Любомир Винар, Початки українського реєстрового козацтва. *Український Історик*. (1964), № 2–3; Його ж, *Козацька Україна. Вибрані праці*, (Львів–Нью-Йорк–Париж, 2003), 161–171; Вадим Сидоренко, Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. *Український Історичний Журнал*. (1965), № 9, 114–118; Lech Podhorodecki, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, (Warszawa, 1968); Idem, *Sicz Zaporoska*, (Warszawa, 1970); Лех Підгородецький, Ной Рашба, Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.). *Український Історичний Журнал*. (1971), № 9, 131–137; Олександр Баран, Козаки на імператорській службі в роках 1635–1636. *Український Історик*, (1979), № 1–3; Сергій Леп'яко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, (Чернігів, 1996); Богдан Якимович, Збройні сили України: нарис історії, (Львів, 1996); Дмитро Телегін, *Часи козацькі. Січі запорозькі*, (Київ, 1997); Леонтій Войтович, Військо і військова організація. *Історія української культури*. Т. 2. Українська культура XIII–першої половини XVII століть, (Київ, 2001), 98–104; Його ж, Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV–середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 4, (Кам'янець-Подільський, 2013), 64–79; Борис Черкас, Козацьке військо до середини XVII ст. *Історія українського козацтва*. Т. 1, (Київ, 2006), 472–484; Віктор Брехуненко, Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI–перша половина XVII ст. *Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія*. Т. 130. Історичні науки, (Київ, 2012), 4–9; Петро Сас, *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці смуту (1617–1618 рр.)*, (Біла Церква, 2010), 113–260; Його ж, *Хотинська війна 1621 року*, (Біла Церква, 2012).

світів, підігрите агресивною зовнішньою політикою Османської імперії⁴⁶, з іншого – ослаблення Великого князівства Литовського в умовах постійних воєн з Московським князівством, агресивна політика якого невпинно зростала⁴⁷, відсутність достатніх ресурсів для оборони степового кордону і наростання релігійних протиріч всередині Польсько-Литовської держави. Ситуація вимагала постійного професійного війська, утримувати яке уряд не мав ні можливості, ні бажання. Ба, більше того, релігійне протистояння, за яким вимальовувалися також етнічні протиріччя, що згодом вибухнули *національною революцією*, штовхали польських політиків до постійної ідеї ліквідувати саме козацтво. Покинуте на самозабезпечення, користуючись підтримкою українських магнатів та прикордонної адміністрації, українське козацтво почало трансформуватися в окремих лицарських стан, який ніс на собі риси як давнього ленного лицарства (з тою різницею, що роль *ленів* виконувала самочинна займанщина пусток)⁴⁸, основним засобом добування ресурсів якого поступово ставала військова здобич⁴⁹, найманого професійного війська⁵⁰ і військових поселенців фронтиру⁵¹. Із цих причин становлення козацтва як професійного війська затягнулося майже на століття до початку XVII ст. За цей час сформувалася ціла козацька територія з паралельною адміністрацією і фактичним козацьким контролем, який місцева

⁴⁶ Евгений Руссев, *Борьба молдавского народа против Османского ига*, (Кишинев, 1968); Ярослав Дзира, *Татаро-турецкі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського. Український історико-географічний збірник*. Вип. 1, (Київ, 1971), 90–124; Владислав Хензель, *Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.*, (Москва, 1979), 147–158; Георгий Гонца, *Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI ст.*, (Кишинев, 1984); Олена Русина, *Україна під татарами і Литвою*, (Київ, 1998); Тарас Батюк, “Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст.: історіографія проблеми”, *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10, (Дрогобич, 2006), 186–200.

⁴⁷ Борис Флоря, *З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80–90-ті роки XVI ст.)*. *Український Історичний Журнал*. (1978), № 9, 125–129; Борис Черкас, *Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х роках XVI ст. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*, (Київ, 2003), 11–24;

⁴⁸ Олександр Моця, *Українські козаки та їх лицарські аналоги в середньовічній Європі. Історія українського козацтва*. Т. 1, (Київ, 2006), 143–158.

⁴⁹ В умовах відсутності матеріально-технічної бази і забезпечення з боку уряду, козацьке військо могло отримувати зброю та амуніцію винятково за рахунок трофеїв та закупок, вартість яких перевищувала ресурси, які можна було накопити в козацьких землях. Це змушувало козацьку верхівку звертатися до військових походів не лише в землі Туреччини та Кримського ханства, але й у віддаленіші і ризикованіші каспійські та кавказькі експедиції. Торгівля військовими трофеями дозволяла вирішувати більшість питань логістики. Прикордонні старости, зацікавлені в козацькій військовій силі, ігнорували всі заборони уряду на військові поставки та торгівлю трофеями.

⁵⁰ Леонтій Войтович, *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 3, (Кам’янець-Подільський, 2012), 64–79.

державна адміністрація мусила сприймати як необхідну умову виживання і оборони власної території. Уряд не використав останньої можливості перетворити козаків у *граничарів*, обмежившись половинними реформами, які легалізували частину козацтва у вигляді реєстру, верхівка якого отримала шляхетство з узаконенням земельних володінь, тоді як кресові магнати отримали можливість формувати свої *держави*, загострюючи соціальне становище в регіоні. Перші козацькі виступи налякали польську еліту і вона почала шукати шляхи ліквідації козацтва, при цьому продовжуючи звертатись до нього як при появі зовнішньої загрози, так і у власних авантюрах у залежних від Туреччини дунайських князівствах та Прибалтиці. У результаті після Хотинської війни у Середньому Подніпров'ї сформувалася ціла козацька територія, яка охоплювала значну частину Київського, Брацлавського і Подільського воеводств, з постійним професійним військом, яке і далі утримувалася за кошт використання неузаконеної землі, військової здобичі, захопленої під час самочинних походів у підконтрольні Туреччині землі⁵², найманої військової служби сусіднім володарям від правителів дунайських князівств до імператора Священної Римської імперії, московських царів і кримських принців⁵³ та виплати реєстру, який влада намагалася скоротити, а командири розширити, зараховуючи *випищиків*⁵⁴ у *пахолки*⁵⁵ та *джури*⁵⁶ і

⁵¹ Ярослав Дашкевич, Козацтво на Великому кордоні. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали для круглого столу). *Український Історичний Журнал*. (1990), № 12, 19–21; Сергій Леп'явко, *Великий Кордон Європи як фактор формування українського козацтва*, (Запоріжжя, 2001); Його ж, Аналогії українського козацтва у західному світі. *Історія українського козацтва*. Т. 1, (Київ, 2006), 102–115; Володимир Брехуненко, Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот. *Там само*, 115–143.

⁵² Чорне море у XVI–XVII ст. фактично було “турецьким озером”, на якому Османська імперія не тримала військового флоту, при потребі викликаючи ескадри з Мармурового або Середземного морів, а також повноцінний залог у фортецях і портах на побережжі. За таких умов навіть найбільша кримська твердиня Кафа не могла бути забезпечена від несподіваної атаки козаків (Тарас Батюк, *Взяття Кафи в 1616 р. в світлі нововиявлених джерел. Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. Вип. 14, (Дрогобич, 2004), 4–15).

⁵³ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 7, (Київ–Львів, 1909), 117–125, 147–150, 196–207; Ярослав Дашкевич, Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни. *Український Історичний Журнал*, (1971), № 9, 124–131; Олександр Баран, *Козацько-перські переговори в творах Піетро делла Валле*, (Вінніпег, 1985); Любомир Винар, *Козацькі зв'язки з Австрією і Ватиканом в 1593–1595 рр. Винар Л., Козацька Україна*, (Київ–Львів–Острогор–Нью-Йорк–Париж, 2003), 236–258; Сергій Леп'явко, *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*, (Чернігів, 1999); Його ж, Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI–середини XVII ст. *Історія українського козацтва*. Т. 1, (Київ, 2006), 326–343.

⁵⁴ *Випищики*, *виписні козаки* – козаки, виключені з реєстру при його скороченні. Формально підлягали поверненню в попередній стан, переважно міщанський (за Вільшанською угодою 1617 р. належало виключити з реєстру “... ремісників, купців, шинкарів, вїтїв, бурмістрів, кафанників, балакезїв, різників, кравців та інших неприкаянних”), а навіть у посполиті. В реальності ці заходи уряду тільки підштовхували козаків до виступів і морських походів (Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 7, (Київ–Львів, 1909), 364, 392–386, 547, 550–551, 556–561; Т. 8. Ч. 1, (Київ–Львів, 1922), 118, 241–243, 275, 281–283; Сергій Лях, *Випищики. Українське козацтво*, (Київ–Запоріжжя, 2006), 81–82).

ділячись з ними частиною цієї платні. При цьому козацька територія і чисельність самого війська, як і його структура та адміністрація, мали постійну тенденцію зростати⁵⁷.

Реально вирішити *козацьку проблему* в низці своїх творів (1592–1597 рр.)⁵⁸ запропонував київський католицький біскуп доктор богослов'я Йосиф Верещинський (бл. 1530/1539–1598), який походив з української шляхти гербу Корчак. На думку біскупа, реорганізоване під королівською опікою козацтво мало трансформуватися в лицарську шляхетську школу. Він пропонував передати козакам територію від Запорожжя до Орші. Очоловати їх мав князь, якому підпорядковувалися козацький гетьман і 13 полків. Князь зі своїм полком мав отримати Переяслав з околицями. Козацький гетьман зі своїм полком мав стаціонавувати у Лубнах. Інші полки мали свої центри у Пирятині, Старому, Борисполі, Острі, Любечі, Гомелі, Чечерську, Пропойську, Кричеві, Мстиславлі та Радомлі. Козацьке військо мало утримуватися за кошт земельних надань і економії грошей, які уряд сплачував Кримському ханству за відмову від регулярних нападів у вигляді *упоминок*. Це військо мало обороняти південні кордони, які ординці постійно порушували, і, головне, служити заслоном проти агресії Московської держави. Козаків нешляхетного походження мали нобілізувати за бойові заслуги. Виглядає, що ці ідеї народилися в колі князів Ружинських і Вишневецьких. Біскуп Верещинський бачив козацьким князем

⁵⁵ *Пахолки* або *молодики* – початково молоді неодружені козаки, але подібно до зтяжних хоругв шляхетського війська, де *пахолки* складали *почет* повноправних *війскових товаришів*, отримуючи за службу тільки військову здобич, так стали називати козаків, не внесених в *компути* (реєстри), які служили на подібних умовах.

⁵⁶ *Джура* – зброносець, молодий козак, якого готували для військової служби під наглядом досвідченого козака. Термін вишколу був досить довгий і тривав кілька років (Дмитро Яворницький, *Історія запорізьких козаків*. Т. 1, (Львів, 1990), 117–118; Олександр Олійник, *Запорозький зимівник*, (Запорожжя, 1997).

⁵⁷ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 7, (Київ–Львів, 1909), 14–42, 66–180, 253–387; Микола Андрусак, *Історія козаччини*, (Мюнхен, 1950); Юрій Мицик, Сергій Плохій, Іван Стороженко, *Як козаки воювали*, (Дніпропетровськ, 1991); Іван Крип'якевич, “Запорозьке військо”. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. Вид. 4, (Львів, 1992), 133–292; Борис Черкас, *Українське козацтво наприкінці ХV – у першій половині ХVІ ст. Історія українського козацтва*. Т. 1, (Київ, 2006), 57–65; Його ж, *Козацьке військо до середини ХVІІ ст. Там само*, 472–485; Віталій Шербак, *Джерела формування українського козацтва. Там само*, 65–73; Його ж, *Реєстрові козаки на державній службі. Там само*, 73–87; Його ж, *Козацьке землеволодіння. Там само*, 87–94; Валерій Смолій, Валерій Степанков, “Державна ідея за козацької доби”. *Історія українського козацтва*. Т. 1, (Київ, 2006), 227–180.

⁵⁸ Твори, написані латинською мовою, як тоді було заведено: “Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Руському краї пустельних земель лицарством королівства Польського”, (1592), “Оголошення про фундування лицарської школи для синів коронних в Україні, подібно до статуту мальтійських хрестоносців”, (1594), “Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства”, (1595), “Війську Запорозькому пресвітлий виказ”, (1596) та “Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя”, (1597) (*Pisma polityczne*. Wyd. K. Turowski. Kraków, 1858 (Poz. 6, 9, 11–12); *Bibliografia Literatury Polskiej – Nowy Korbut*. Т. 3. Piśmennictwo Staropolskie, (Warszawa, 1965), 383–385).

польського короля і великого князя литовського Сигізмунда III, для якого це було би просте розширення титулу, а князі Ружинські та Вишневецькі – когось зі свого середовища. Можливо через це Ружинські конфліктували з біскупом. Верещинський тримав свою катедру у Хвастові, демонструючи успіхи в колонізації краю і закликаючи європейських володарів до хрестового походу проти турків. Свої ідеї біскуп також поширював у листах до польських достойників, зокрема і до польного коронного гетьмана Станіслава Жолкевського⁵⁹. Польська еліта не помітила цього проекту і сама підштовхнула козацтво до епохи польсько-козацьких війн, які підготували падіння самої Речі Посполитої.

EUROPEAN FRONTIER AND THE PROBLEMS OF BEGINNINGS OF THE COSSACKS

Leontiy VOITOVYCH

The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies,
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: lev67420@ukr.net

The problems of beginnings of the cossacks and their forming within the framework of European frontier still remain actual. Old stereotypes are slowly overcome, in particular version of appearance of the cossacks as a result of transformation of peasants-fugitives in the conditions of threat from the Horde. The weak sides of existent versions are analyzed in the offered research. The article covers a situation in steppes near the Black sea in the period of disintegration of Gold Horde and the appearance of the Crimean khanate. The appearance of cossacks from Horde, the beginnings and terms of forming of Ukrainian cossacks and are analyzed in this paper. The version of Sergij Lepjavko is fully supported in relation to forming of Ukrainian cossacks. The author also investigated the change of quantity, structure, armament, the logistic of cossack army, as well as the reason of their activity in marine hikes. Separate attention is paid to cossack elite, its relationships with administration.

Key words: European frontier, the cossacks, Wild field, the brodnicks, Yosif Vereschinski.

REFERENCES

- Andrusyak Mykola. *Istoriya kozachchyny*. München, 1950. (in Ukrainian).
Antonovych Volodymyr. *Istoriya malorusskoho kazachestva*. Kiev, 1882. (in Russian).
Antonovych Mykhaylo. *Kozacke viysko u Smolenskiy viyni*. Varszava, 1937. (in Ukrainian).
Antonovych Mykhaylo. *Pereyaslavska kampaniya 1630 r.* Praha, 1944. (in Ukrainian).

⁵⁹ Андрей Стороженко, Иосиф Верещинский, бискуп киевский (1540–1598 гг.). Его жизнь и литературная деятельность. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России*. Вып. 1, (Киев, 1911), 1–171; Edward Winkler, Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armji polskiej na kresach. *Przegląd powszechny*, (Kraków, 1922), 120–125; Петро Сас, Йосип Верещинський. *Історія України в особах IX–XVIII ст.*, (Київ, 1993), 169–175; Володимир Литвинов, *Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVI ст.*, (Київ, 2000); Тарас Чухліб, Проект “Козацького князівства” – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини?, *Український Історичний Журнал*, (2014), № 4 (517), 71–93.

- Arcybashev Nikolay, *Povestvovanie o Rossii*. Kn. 3, (Moskva, 1843). (in Russian).
Archiv Yugo-Zapadnoi Rossii. Ch. 7. T. 1, (Kyiv, 1887). (in Russian).
- Baran Oleksandr, Kozaky na imperatorskiy sluzhbi v rokakh 1635–1636. *Ukrainskyy Istoryk*. 1979. № 1. (in Ukrainian).
- Baran Oleksandr, *Kozacko-perski perehovory v tvorakh Pietro della Valle*, (Vinnipeg, 1985). (in Ukrainian).
- Batiuk Taras, Vzyattya Kafy v 1616 r. v svitli novovyyavlenykh dzherel. *Problemy humanitarnykh nauk. Naukovi zapysky DDPU*. Vyp. 14, (Drohobych, 2004). (in Ukrainian)
- Batiuk Taras, “Zbroyni syly Ukrayiny v protystoyanni turecko-tatarskiy ekspansiyi u druhiy polovyni XVI – na pochatku XVII st.: istoriografia problemy”. *Drohobyckyy krayeznavchyy zbirnyk*. Vyp. 10, (Drohobych, 2006). (in Ukrainian).
- Batiuk Taras, “Kozacki zbroyni formuvannya u II polovyni XVI – pershiy chverti XVII st.” *Problemy humanitarnykh nauk*. Vyp. 14, (Drohobych, 2006). (in Ukrainian).
- Bibliografia Literatury Polskiej – Nowy Korbut*. T. 3. Piśmiennictwo Staropolskie, (Warszawa, 1965). (in Poland).
- Boyechko Vasyl', Chaban Anatoliy, “Rol' zarubizhnykh terytoriy v procesi genezysu kozactva”. *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1999. № 2). (in Ukrainian).
- Boplan Hiyom Levasser de, *Opys Ukrainy, kilkokh provinci Korolivstva Polskoho, shcho tyahnutsya vid kordoniv Moskoviyi do hranyc' Transilvaniyi, razom z ikhnimy zvychayamy, sposobom zhyttya i vedennya woyen*, (Kyiv, 1990). (in Ukrainian).
- Borschak Ilko, “Kozaky Khmelnyckoho pid Dunkirkhenom (1645): po nevydanykh dokumentakh arkhiviv viyskovoho ministerstva i ministerstva zakordonnykh sprav u Paryzhi”. *Ukrainska trybuna*, (1922. 7.01). (in Ukrainian).
- Brekhunenko Viktor, “Ukrainske kozactvo v koli skhidnoevropeyskikh khrystyianskikh kozackikh spilnot”. *Istoriya ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Brekhunenko Viktor, “Hetman chy starshyy? Za lashtunkamy nomenklatury kozackikh providnykiv (XVI – persha polovyna XVII st.” *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu Kyievo-Mohylanska akademiya*. T. 130. Istorychni nauky, (Kyiv, 2012). (in Ukrainian).
- Bubenok Oleh, *Jasy i brodniki v stepyakh Vostochnoy Evropy (VI – nachalo XIII v.)*, (Kiyev, 1997). (in Russian).
- Butkov Piotr, “Ob imeni kazak”. *Vestnik Evropy*, (Moskva, 1822). (in Russian).
- Celevych Oleh, Uchast' kozakiv u Smolenskiy viyni 1633–1634 rr. *Zapyski NTSZ*. T. 28, (Lviv, 1899). (in Ukrainian).
- Cherkas Borys, “Ukrayina v politychnomu protystoyanni Velykoho knyazivstva Lytovskoho z Moskovskoyu derzhavoyu i Krymom u 20-h rokakh XVI st.” *Ukrayina ta Rosiya: problemy politychnykh i sociokulturnykh vidnosyn*, (Kyiv, 2003). (in Ukrainian).
- Cherkas Borys, “Ukrainske kozactvo naprykinci XV – u pershiy polovyni XVI st.” *Istoriya ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Cherkas Borys, “Kozacke viysko do seredyny XVII st.” *Istoriya ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Chornovol Igor, “Teoriya komparatyvnykh frontyryv”. *Regionalna istoriya Ukrayiny*. Vyp. 3, (Kyiv, 2009). (in Ukrainian).
- Chornovol Igor, “Vidpovidnyky ponyattya frontier u inshykh movakh”. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013). (in Ukrainian).

- Chornovol Igor. *Komparatyvni frontyry. Svitovyy i vitchyznianyy vymir*, (Kyiv: Krytyka, 2015). (in Ukrainian).
- Chukhlib Taras, “Proekt “Kozackoho knyazivstva” – istorychna alternatyva politychnoho ustroyu Hetmanshchyny?” *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 2014. № 4 (517)). (in Ukrainian).
- Dashkevych Yaroslav, Ukrainsko-iranski perehovory naperedodni Khotynskoi viyny. *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1971. № 9). (in Ukrainian).
- Dashkevych Yaroslav, “Kozactvo na Velykomu kordoni”. Ukrainse kozactvo: suchasnyy stan ta perspektyvy doslidzhennya problemy (materialy dla krugloho stolu). *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1990. № 12). (in Ukrainian).
- Dashkevych Yaroslav, “Ukraina na Velykomu kordoni”. *Davnya i serednyovichna istoriya Ukrayiny. Na poshanu Iona Vynokura z nahody joho 70-riccha*, (Kamianec'-Podilskiy, 2000). (in Ukrainian).
- Dokumenty rosiyskyykh arkhiviv z istoriyi Ukrayiny*. T. 1. Dokumenty do istoriyi zaporozkoho kozactva 1613–1620 rr. Uporyadnyky L. Voytovych, L. Zaborovskiy, J. Isaevych, F. Sysin, A. Turilov, B. Florya, (Lviv, 1998). (in Ukrainian).
- Domanyckyy Volodymyr, Kozachyzna na perelomi XVI i XVII stolit' (1591–1603). *Zapyski NTSH*. T. 60, (Lviv, 1904); T. 61, (Lviv, 1904); T. 62, (Lviv, 1904); T. 63, (Lviv, 1905); T. 64, (Lviv, 1905). (in Ukrainian).
- Dzyra Yaroslav, “Tataro-turecki napady na Ukrayinu XIII–XVI st. za Khronikamy Bielskoho i Strykivskoho”, *Ukrainskiy istoryko-geografichnyy zbirnyk*. Vyp. 1, (Kyiv, 1971). (in Ukrainian).
- Florya Borys, “Z istoriyi vzayemovidnosyn ukrainskoho kozactva i rosiyskoho uryadu (80–90-ti roky XVI st.)”, *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1978. № 9). (in Ukrainian).
- Fomenko Viktor, Pro kozacki chovny “chayky” ta “duby” (XVII–XVIII st.), *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1968. № 8). (in Ukrainian).
- Gyrka Olgierd, *Bialogród i Kilia a wyprawa 1497 r.*, (Warszawa, 1932). (in Poland).
- Hayvoronskiy Aleksey, *Sozvezdiye Heroyev*, (Simferopol', 2003). (in Russian).
- Hayvoronskiy Aleksey, *Poveliteli dvukh materikov*. T. 1, (Kiyev–Bakhchisaraj, 2007). (in Russian).
- Henzel' Vladyslav, “Problema yasyra v polsko-tureckikh otnosheniyakh XVI–XVII vv.”, *Rossiya, Pol'sha i Prichernomorye v XV–XVIII vv.*, (Moskva, 1979). (in Russian).
- Honca Georgiy, *Moldavia i Osmanskaya agressiya v poslednej chetverti XV – pervoy treti XVI st.*, (Kishinev, 1984). (in Russian).
- Hordeyev Andrey, *Istoriya kazachestva*. T. 1, (Moskva, 1992). (in Russian).
- Hraboveckyy Volodymyr, Havrylenko Vitaliy, Nevidomyy universal i naydavnishya kozacka pechatka hetmana Hryhoriya Lobody. *Seredni viky na Ukrayini*. Vyp. 1, (Kyiv, 1971). (in Ukrainian).
- Hrushevskiy Mykhaylo, Hetman Bohdanko. *Zapyski NTSH*. T. 16, (Lviv, 1897). (in Ukrainian).
- Hrushevskiy Mykhaylo, Kozaky v 1470-h rr. *Zapyski NTSH*. T. 56, (Lviv, 1903). (in Ukrainian).
- Hrushevskiy Mykhaylo, *Istoriya Ukrainy-Rusy*. T. 5, (Lviv, 1905). (in Ukrainian).
- Hrushevskiy Mykhaylo, *Istoriya Ukrainy-Rusy*. T. 6, (Lviv, 1907). (in Ukrainian).
- Hrushevskiy Mykhaylo, *Istoriya Ukrainy-Rusy*. T. 7, (Kyiv–Lviv, 1909). (in Ukrainian).
- Hubarev Georgiy. *Kazaki i ikh zemlya v svete novykh dannykh. Vtoraya kniha o kazakakh*, (Buenos-Ayres, 1974). (in Russian).
- Hulevych Vladyslav, “Kazymyr Jagaylovych i Mengli Hirey: vid druziv do vorohiv”, *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 2013. № 1 (508)). (in Ukrainian).

- Ilyinskiy Vadym, Shapovalov G., “Zemelno-maynovyy stan na Zaporizhzhzi u XIV–XV st. jak chynnyk zasnuvannya kozackoho viyska nyzovoho”, *Muzejnyy Visnyk*. Vyp. 15/2, (Zaporizhzhya, 2015). (in Ukrainian).
- Jakovlev Aleksey, *Zasechnaya cherta Moskovskogo gosudarstva v XVII veke: ocherk iz istorii oborony juzhnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva*, (Moskva, 1916). (in Russian).
- Javornyckiy Dmytro, *Istoriya zaporizkikh kozakiv*. T. 1, (Lviv, 1990). (in Ukrainian).
- Khalimonenko Hryhoriy, “Instytut kozactva: turkskoho i ukrainskoho”, *Shidnyy Svit*, (1993). № 1. (in Ukrainian).
- Kotlar Mykola, Khto taki brodneyky (Do problemy vynyknennya ukrainskoho kozactva. *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1969). № 5 (in Ukrainian).
- Krasnov Nikolay, Kazachiy flot. *Voyennyi sbornik*. (1885). (in Russian).
- Krokhmaluk Yuriy, *Voyennyi shlyakh Sahaydachnoho na Moskvu 1618 r.* (Strategichno-politychna studiya, (Lviv, 1936). (in Ukrainian).
- Khronika Marcina Bielskiego*. T. 2, (Sanok, 1856). (in Poland).
- Krypyakevych Ivan, Zaporozke viysko. *Istoriya ukrainskoho viyska (vid kniazhyh chasiv do 20-h rokiv XX st.)*. Vyd. 4, (Lviv, 1992). (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, “Pro pryrodu stanovykh pryvileiy ukrainskoho kozactva”. *Problemy ukrainskoi medievistyki*, (Kyiv, 1990). (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, “Do problem stanovlennya kozackoho stanu”. *Druhyy Mizhnarodnyy kongres ukrainistiv. Lviv, 23–28 serpnya 1993 r. Dopovidi i povidomlennya. Istorica*. Ch. 1, (Lviv, 1993). (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, *Kozacki viyny kincy XVI st. v Ukraini*, (Chernihiv, 1996). (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, *Ukrainske kozactvo u mizhnarodnykh vidnosynakh (1561–1591)*, (Chernihiv, 1999). (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, *Velykyy Kordon Evropy yak faktor formuvannya ukrainskoho kozactva*, (Zaporizhzhya, 2001). (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, Analogy ukrainskoho kozactva u zakhidnomu sviti. *Istoria ukrainskoho kozactva*. T. 1. Kyiv, 2006. (in Ukrainian).
- Lepyavko Serhiy, *Ukrainske kozactvo u mizhnarodnykh vidnosynakh XVI – seredyny XVII st. Istorica ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Lyakh Serhiy, Vypyschyki. *Ukrainske kozactvo*, (Kyiv–Zaporizhzhya, 2006). (in Ukrainian).
- Lubavskiy Matvey, Nachalnaya istoria malorusskogo kazachestva. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Obrazovaniya*, (1885. № 7). (in Russian).
- Lubomirski Janusz, Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. *Biblioteka Warszawska*, (1886, Lipiec). (in Poland).
- Lvov Leonid, *Otnosheniya mezhdz Zaporozhskoj Sechyu i Krymom*, (Odessa, 1895). (in Russian).
- Lytvynov Volodymyr, *Renesansnyy humanizm v Ukraini. Ideyi humanizmu epokhy Vidrodzhennya v ukrainskiiy filosofii XV–pochatku XVI st.*, (Kyiv, 2000). (in Ukrainian).
- Mocya Oleksandr, “Ukrainski kozaky ta yikh rycarski analohy v serednyovichniy Evropi”. *Istoria ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 1, (Kraków, 1913). (in Latin).
- Mycyk J., Plokhyy Sergiy, Storozhenko Ivan, *Jak kozaky vojuvaly*, (Dnipropetrovsk, 1991). (in Ukrainian).
- Nikonovskaya letopis’. Ch. 3. *Polnoe sobranie russkikh letopisej*. T. 11, (Sankt-Peterburg, 1897). (in Russian).

- Oliynyk Oleksandr, *Zaporozkyy zymivnyk*, (Zaporizhya, 1997). (in Ukrainian).
- Pisma polityczne*. Wyd. K. Turowski, (Kraków, 1858). (in Poland).
- Podhorodecki Lech, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, (Warszawa, 1968). (in Poland).
- Podhorodecki Lech, *Sicz Zaporoska*, (Warszawa, 1970). (in Poland).
- Podhorodecki Lech, Raszba Noj, Rozgrom turecko-tatarskykh polchyshch (1621 r.). *Ukrainskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1971, № 9). (in Ukrainian).
- Rohozhskiy letopisec. *Polnoe sobranie russkikh letopisey*. T. 15. Vyp. 1, (Sankt-Peterburg, 1922). (in Russian).
- Rudnyckiy Stepan, Kozacko-polska viyna r. 1625. *Zapyski NTSH*. T. 17, (Lviv, 1897). (in Ukrainian).
- Rudnyckiy Stepan, Ukrainski kozaky w 1625–30 rr. *Zapyski NTSH*. T. 31–32, (Lviv, 1899). (in Ukrainian).
- Rusina Olena, *Ukraina pid tataramy i Lytvoyu*, (Kyiv, 1998). (in Ukrainian).
- Russev Evgeniy, *Borba moldavskoho naroda protiv Ottomanskoho iga*, (Kishinev, 1968). (in Russian).
- Russkaya voennaya sila. Istoria razvitiya voyennoho dela ot nachala Rusi do nastoyashcheho vremeni*. Pod red. A. N. Petrova. T. 1. Izd. 2, (Moskva, 1897). (in Russian).
- Sas Petro, Iosyf Vereshchynski. *Istoria Ukrainy v osobakh IX–XVIII st.*, (Kyiv, 1993). (in Ukrainian).
- Sas Petro, *Zaporozhcz i polsko-moskovskiy viyni naprykinci smuty (1617–1618 rr.)*, (Bila Cerkva, 2010). (in Ukrainian).
- Sas Petro, *Khotynska viyna 1621 roku*, (Bila Cerkva, 2012). (in Ukrainian).
- Shcherbak Vitaliy, *Formuvannya kozackoho stanu v Ukrayini*, (Kyiv, 1997). (in Ukrainian).
- Shcherbak Vitaliy, Dzherela formuvannya ukrainskoho kozactva. *Istoria ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Shcherbak Vitaliy, Reyestrovi kozaky na derzhavniy sluzhbi. *Istoria ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Shcherbak Vitaliy, Kozacke zemlevoledinnya. *Istoria ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Smoliiy Valeriy, Stepankov Valeriy, Derzhavna ideya za kozackoi doby. *Istoria ukrainskoho kozactva*. T. 1, (Kyiv, 2006). (in Ukrainian).
- Sopov Aleksandr, Istoriohrafiiya voprosa o proishozhdenii kazachestva. *Problemy izucheniya i propagandy kazachyey kultury*, (Maykop, 1998). (in Russian).
- Sopov Aleksandr, Istoricheskie predshestvenniki kazakov, stanovlenie i razvitie kazachestva. *Vestnik Adygejskoho gos. un-ta*. 2006. № 1. (in Russian).
- Sopov Aleksandr, Brodniki – predshestvenniki kazakov. *Voprosy kazachyey istorii i kultury*. Vyp. 4, (Maykop, 2009). (in Russian).
- Sopov Aleksandr, Proishozhdenie kazachestva: vozvrashchayas' k probleme. *Vestnik Moskovskogo gos. un-ta*. Seria 8. Istoria, (Moskva, 2011, № 1). (in Russian).
- Spierski Zigmund, Obrona potoczna. *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958*, (Warszawa, 1958). (in Poland).
- Storozhenko Andrey, Iosif Vereshchynskiy, biskup kievskiy (1540–1598 hh.). Jeho zhyzn' i literaturnaya deyatelnost'. *Sbornik statyey i materialov po istorii Jugo-Zapadnoy Rossii*. Vyp. 1, (Kiyev, 1911). (in Russian).
- Sydorenko Vadym, Vognepalna zbroya selansko-kozackoyi pikhhoty XVI–XVII st. *Ukrayinskyy Istorychnyy Zhurnal*, (Kyiv, 1965, № 9). (in Ukrainian).

- Telegin Dmytro, *Chasy kozacki. Sichi zaporozki*, (Kyiv, 1997). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, *Kniazivski dynastii Skhidnoyi Evropy (kinec' IX – pochatok XVI st.). Sklad, suspilna i politychna rol'*, (Lviv, 2000). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, “Viysko i viyskova orhanizaciya”, *Istoria ukrainskoi kultury*. T. 2. *Ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII stolit'*, (Kyiv, 2001). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, “Halycke knyazivstvo na Nyzhnyomu Dunai”, *Halych i Halycka zemlja v derzhavotvorchkykh procesakh Ukrainy*, (Halych, 2008). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, “Halycka zemlya i Vizantiya u XI–XIV stolittiyakh”, *Drohobychkyi krayeznavchyy zbirnyk*. Vyp. 14–15, (Drohobych, 2011). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy [Wojtowycz Leontiy], “Ruś halicka a Bizancjum w XI–XIV w.: wybrane problemy”, *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. T. 138, (Kraków, 2011). (in Poland).
- Voitovych Leontiy, “Galician Ruthenia and Byzantium in 11–13th century: selected issues”, *Colloquia Rusica*. T. 1. *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)*, (Kraków, 2011). (in English).
- Voitovych Leontiy, “Zarodzhennya profesiynoho viyska”, *Ukraina: kulturna spadshchyna, nacionalna svidomist', derzhavnist'*. Vyp. 21. *Scripta manent*. Yuvileynny zbirnyk na poshanu Bohdana Yakymovycha, (Lviv, 2012). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, “Kozacka pikhota: ozbroynnja, organizaciya, boyovi mozhlyvosti na tli evropeyskoi liniynoi pikhoty kineya XV–seredyny XVII st.”, *Problemy istorii krain Centralnoi na Skhidnoi Evropy*. Zbirnyk naukovykh prac'. Vyp. 3, (Kamyanec-Podilskiy, 2012). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, *Halych u politychnomu zhytti Evropy XI–XIV stolit'*, (Lviv, 2015). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, “Jaroslav Osmomysl: sprobha portreta”, *Ukraina: kulturna spadshchyna, nacionalna svidomist', derzhavnist'*. Vyp. 28. *Ivan Krypyakevych u rodynniy tradyicii, nauci, suspilstvi*, (Lviv, 2016). (in Ukrainian).
- Voitovych Leontiy, *Osmanska imperia i Krymske khanstvo*. *Frontyr: moskovsko-lytovski supernytstvo, kozactvo, yanychary, hayduky*. *Voitovych L., Ovsinskiy J., Istoria viyn i viyskovoho mystectva*. T. 1. *Vid zachatkiv viyskovoï orhanizaciï do profesiynnykh naymanykh armiy*, (Kharkiv, 2017). (in Ukrainian).
- Volynkin Nikolay, “Predshestvenniki kazachectva – brodniki”, *Vestnik Moskovskogo gos. un-ta*. Seriya 8. *Istoria*, (Moskva, 1949). (in Russian).
- Vynar Lubomyr, “Pochatki ukrainskoho reystrovoho kozactva”, *Ukrainskyy Istoryk*. 1964. № 2–3. (in Ukrainian).
- Vynar Lubomyr, *Kozacka Ukraina. Vybrani praci*, (Lviv–New-York–Paryzh, 2003). (in Ukrainian).
- Winkler Edward, “Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armii polskiej na kresach”, *Przegląd powszechny*, (Kraków, 1922). (in Polish).
- Wójcik Zbigniew, *Dziki Pola w ogniu: O kozaczyzni w dawniej Rzeczy Pospolitej*, (Warszawa, 1960). (in Polish).
- Wójcik Zbigniew, *Czy Kozacy zaporosczy byli na służbie Mazarina*. *Przegląd Historyczny*. T. 64. Zesz. 3, (Warszawa, 1973). (in Poland).
- Yakymovych Bohdan, *Zbroini Syly Ukrayiny: narys istoriyi*, (Lviv, 1996). (in Ukrainian).
- Yakymovych Bohdan, “Fenomen nashoyi istoriyi. Do 500-richehya ukrainskoho kozactva”, *Ukraina i ukrainci: podiyi daleki i blyzki*, (Lviv, 2017). (in Ukrainian).
- Zahorovskiy Vladimir, *Belgorodskaya cherta*, (Voronezh, 1969). (in Russian).